

ПО СТОРІНКАХ ДОЖОВТНЕВОЇ ПЕРІОДИКИ

До 125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

М. С. Грушевський

Велика, Мала і Біла Русь

I

Ся трьохчленна формула, котру я поставив в заголовку отсеї статті, загальнозвісна, і мабуть, власне, через загальне призвичаєння до неї, її походження не викликало цікавості у дослідників. Принаймні я не можу собі пригадати якихось спеціальніших екскурсій в сім напрямі. Розуміється, всім відомо, що вона веде свій початок з московського титулу «государя Великої, Малої і Білої Руси». В спеціальних курсах знайдуться вказівки, що сей титул з'явивсь за царя Олексія, в 1655 р.¹— автори посилаються при тім, звичайно, на стару працю Лякієра, що й досі зістається по сьому питанню одинокою: «Исторія титула государей Росіи»². Там без ближшого розгляду вказані документи, видані в «Собранії Госуд[арственных] Грамот и Договоров» і «Полном Собранії Законов»: офіційльне проголошення сього титулу і потім розпорядження (очевидно, розіслане по урядах) про його уживання в урядових паперах.

Акт проголошення звучить так:

«Государь, царь и в. кн. Алексей Михайлович всея Великія, Малыя и Белья Росіи самодержец указал служилым всяких чинов людем свой государев указ сказати таков:

«Стольники и стряпчие, жильцы и т. д.* Великій Государь і т. д. велел вам сказати: По милости всесильного... Бога... мы, великій государь наше царское величество, взяли у польскаго короля предков наших государских великих князей російских в. кн. Литовскаго стольный город Вильну и иные многие города и места поимали и заступили, также и Белую Русь. Да по нашему указу войска Запорожскаго гетман Богдан Хмельницкій со всем войском Запорожском Польскаго ж короля города и места в Волини и по Подолію поимал. И за милостию Божією мы учинились предков наших великих государей російских на в. кн. Литовском и над Белою Росією и на Волини и Подолію великим государем. И указали мы в своем государском именованьи и титле писати себя: Великим Государем, Наше Царское Величество, Великим Князем Литовским и Белья Росіи и Волинским и Подольским. И Вам бы то ведать и впредь нам служить» і т. д.³

¹ Напр.: Градовскій. Начало русскаго государственнаго права.— 1875.— I.— С. 159—160; Романович-Славотинскій. Система русскаго государственнаго права в его историко-догматическом развитіи.— 1886.— I.— С. 145.

² Лакнер А. История титулов государей Росіи // Журнал Министерства Нар. Просвещения.— 1847.— Кн. 4.— С. 129—130.

* Тут і далі цитати з історичних джерел наводяться у такому вигляді, в якому їх вважав за потрібне подавати М. С. Грушевський, пропускаючи окремі «етикетальні» слова. Відповідно до норм сучасного правопису ми відмовилися від вживання лише літер «ѣ» і «ѡ».

³ Собрание Г. Гр. и Дог.— Т. 3.— С. 537 (пояснено, що друкується з копії). Полное Собрание Законов.— № 164. Тексти мають деякі незначні відмінні.

В «Собрании Гос[ударственных] Гр[амот] и Дог[оворов]» сей акт не має дати. В «Полном Собрании Законов» він виданий з датою 3 вересня 1655 р. Але ця дата викликає деякі сумніви. Пок. Карпов, видаючи акти походної канцелярії Олексія Михайловича 1655 р. в XIV томі «Актов Южной и Западной Россіи», одмітив як найбільш ранній документ з таким титулом резолюцію на чолобитню могиливіського війта П. Лукиянова (sic), котру положено було «в нашем государском походе, на стану, в нашем, царского величества, городе Вилне лета 7164 сентября в 7 день» (с. 819).

Акти з попередніх днів не мають сього титулу і се робить сумнівним, щоб проголошення сього титулу могло статись в Москві 3 вересня. Чи не пізніше трохи се було — напр. 13 вересня? *

3 дня 19 вересня видано було з приказу згаданий наказ провінціальним урядам про уживання нового титулу в їх писаннях:

«Указали мы, великий государь, в наших грамотах и в отписках наше государское именованіе писать: всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи Самодержцем. А сына нашего государева Алексея Алексеевича писать всея же Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи. И как к тебе ся наша грамота придет, и ты б на Белой и в Бѣльском уезде⁴ нашего царского величества и сына нашего титулу в отписках к нам и к сыну нашему всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи писал, и в челобитных и во всяких наших делах велел писать против сего нашего указу»⁵.

Констатуємо, що від сього часу в московськiм урядованню заводиться сей титул на місце давнього «всея Руси», дослідники, як напр. і сам Лякієр, не завжди звертають увагу на те, що новий сей трьохчленний титул не заступив безпосередньо стару титулятуру. В дійсності, перед титулом «Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи» півтора року вживався той титул, що заступив собою титулятуру «всея Руси»: «всея Великія и Малыя Россіи самодержец».

Правда, старий титул «всея Руси» держався разом з ним в уживанню, але новий «Великія и Малыя Россіи» уживався також, особливо в зносінах з Україною, з котрих він і вийшов. І напр. в згаданий збірці актів походної канцелярії царя Олексія власне він заступається потім трьохчленним титулом «всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россіи». «Вся Русь» з початку була розвинена в титул двохчленний і потім тільки до нього був уведений третій член, «Біла Русь».

II.

Титул «всеї Великої і Малої Росії», так би сказати, піднесено московському цареві від України. Вживаю сих виразів «так би сказати» тому, що не знаю відомостей про який-небудь церемоніальний акт піднесення його, — хоч се ще не значить, розуміється, що якогось такого акту й не було в дійсності. Але безсумнівно в усякім разі зістається факт, що сей двохчленний титул вийшов з українських правлящих кругів і цар Олексій прийняв його з українських рук. Се можемо вказати доволі докладно.

В просторімі справозданню московського посольства на Україну, для приймлення її під царську руку, ми стрічаємося з сею формулою в привитанню московських послів на в'їзді до Переяслава, призначе-

* Спираючись на архівні матеріали, М. Петровський стверджував, що термін «и Бѣлыя Россіи» у царській титулятурі став вживатися раніше, а саме — з 1 липня 1654 р. Див.: Петровський Микола. Причинок до питання про статті Богдана Хмельницького // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин, 1929. — Кн. ІК. — С. 76.

⁴ Наказ адресований воеводі бѣльському. Такі накази, очевидно, були послані всім урядам.

⁵ Полное Собр. Законов. — № 167.

ного для сього акту. Воно було виголошене переяславським протопопом дня 31 грудня. В справозданню його промова передана в сих словах:

«Радостію исполняемся, благородніи царстїи мужіе, всегда зрим благополучное благородіа вашего от царскаго пресветлого величества пришествіе, о нем же слухом уха услышавше, мы, меньшіе и нижайшіе богомолцы ваю, изыдохом, чающе, яко ныне Господь Бог пришествіем вашим усердное желаніе исполнил православія нашего, еже совокупитися во едино Малой и Великой Россіи под единого великодержавного благочестиваго царя восточнаго крепкою рукою. Еже мы отверстыми серцы воспріемше, желаем усердно, да не точію сію Господь Бог наш соединит Малую Росію, но и всего міра царства да покорит под его царского пресветлого величества непреборимую **руку**. Желаяще же радостно благородіям вашим, благоприветствуем и духовно целуем; целующе вас, царстїи мужіе, с радостію вам глаголем: Радуйтесь, сынове Сіона, радуйтесь горы высокія, радуйтесь, ребра северова! Радующе же ся внійдите в богоспасаемый град сей, советуйте мирная, благая и полезная всему христіанству,— яко да вашим благоустроеніем под его царского пресветлого величества тихо осеменяющими крылами почіет и наше Малыя Росіи православіе»⁶.

Скільки було особистої інвенції в сім самого отця протопопа се, розуміється, ми не можемо сказати. Але, що власне тут, в Переяславі, при укладанню угоди з Москвою, ся формула сполучення була прийнята правлячими українськими кругами, в тім нема сумніву.

Правда, найблизший своєю датою документ з сею формулою викликає деякі сумніви власне в своїй даті. Се грамота гетьмана цареві, де він сповіщає його про довершенне угоди з московськими послами. Вона датована «з Переяслава дня 8 генваря» і має повний титул. В московській копії він читається так: «Божією милостію великому государю, царю и великому князю Алексею Михайловичу всея Великія и Малыя Русіи самодержцу». Пок. Карпов справедливо завважив, що ся грамота не була мабуть передана московським послам раніше, як 13 січня, бо про се нема звістки в справозданню послів і не могла вона бути привезена до Москви гінцем Матвеевим 17 січня, як се значиться в приказній московській поміті на сій копії⁷. Може бути, що й дата поставлена заднім числом і грамота була писана кількома днями пізніше. Але в змісті її і в тім, що вона була зложена в Переяславі дуже скоро після угоди, за кілька день, нема нічого непевного.

Значить, ми можемо прийняти се за факт, що гетьманське правительство приложило цареві сей новий двохчленний титул зараз по угоді. Тим більше, що доволі скоро по тім, як сей гетьманський лист, чи взагалі реляції про сей новий царський титул могли прийти до Москви,— московське правительство починає його вже й уживати в своїх зносинах з Україною. Так, висилаючи на Україну в місяці люти́м свого гінця до гетьмана й митрополита з повідомленням про народини у царя сина, воно титулує царя в грамоті до гетьмана новим титулом: «всея Великія и Малыя Русіи самодержца», і в мовах до гетьмана і митрополита велить гонцєви титулувати царя «самодержцем всея Великія и Малыя Росіи» — хоч поза тим, в самій сій інструкції, цар називається старим титулом «царя и в. князя всея Русіи»⁸.

Гетьманське правительство тримається потім і далі в зносинах своїх з Москвою сеї титулятури. В грамотах, виготовлених до московського правительства, що мало повезти українське посольство, гетьман також титулує царя новим титулом. Грамоти мають дату «з Чижирина 17 дня февраля», але ведуть свій початок правдоподібно ще від

⁶ Акты ЮЗР.— Т. X.— С. 206.

⁷ Там же.— С. 261.

⁸ Там же.— С. 307—311.

перелясовських нарад. Се само по собі правдоподібно, бо рішено се посольство було тоді й на се ж вказує та обставина, що в посольство включено депутацію перелясовської міської громади. І знов небезінтересно, що коли се українське посольство прибуло до Москви — в царським указі з 11 березня, що уставляв церемоніял його в'їзду до Москви на другий день, цар Олексій титулується «царем і в. князем всеа Русіи», а в церемоніялі авдієнції сьому посольству, визначеної на день 13 березня, він прописаний своїм, так би сказати, українським титулом: «Государь, царь и вел. князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец, указал быти у себя государя на дворе запорожскаго гетмана Богдана Хмельницкого посланником, Самойлу Богданову да Павлу Тетере с товарищи» — і далі слідує програма авдієнції⁹.

III.

Я підчеркую сю подробицю, що новий двохчленний титул вийшов з кругів гетьманських і військових, хоч підданий їм був мабуть людьми духовними чи духовного виховання, котрих було в військових кругах безчисленно. Бо, якби не факти, то можна було б аргіогі здогадуватися, що він пішов з кругів ерархічних, тому, що нахождение сього титулу без сумніву ерархічне.

З'явився він, як відомо, з поділом старої київської митрополії в XIV в.* Коли в перших роках XIV в. відокремлено від неї галицьку митрополію, вона тоді ж одержала назву «Малої Русі», чи в грецькій формі «Малої Росії», η Μικρᾶ Ῥωσσία. Тим відріжнювано її від митрополії «всеї Росії», зв'язаної традиційно з Київом, хоч фактичний осідок митрополита перенісся до земель ростово-суздальських, до Володимира і до Москви**. Тоді ж термін «Малої Русі» став переноситись і на області, що входили в склад сеї вилученої митрополії, як означення територіяльне, політичне. Так уже в 1330-х рр. Галицько-Волинська держава зветься Малою Руссю, і кн. Юрій Болеслав*** в грамоті 1335 р. називає себе дух totius Russie Mynoris, а в звітній петиції до царгородського патріарха 1371 р. галицькі бояре, виступаючи в справі відновлення галицької митрополії в імені короля Казимира, називають його «королем Ляхії і Малої Росії» [...] ¹⁰.

Однаке поняття сеї «Малої Росії» зовсім не визначалось виразністю, тому, що за весь час існування сеї митрополії Малої Росії зіставалось непевним. То її фактично касовано, то наново відновлювано, в розмірах дуже відмінних, в залежності від політичних комбінацій. В додатку ще поруч неї вела таке ж непевне існування «митрополія Литовська»****, яка теж, в залежності від політичних відносин, то протягала свої претензії на Київ, Турово-Пинські землі і навіть Волинь, то вступалась і полишала своє місце саме митрополії Малої Росії. Через се в поняття «Малої Росії» то включався Київ і Турово-Пинські землі, то воно обмежалось фактично на землях Галицько-Волинської держави.

⁹ Там же.— Т. III.— С. 429.

* Цей термін виник у канцелярії константинопольського патріархату. На наш погляд, поширення поняття «Мала Русь» на землі Південно-Західної Русі зумовлювалося уявленнями греків про цю область як основну (корінну) територію Русі (подібно до того, як «Мала Греція» означала митрополію, а «Велика Греція» — її колонії).

** Детальніше про поділ митрополії та формування церковно-адміністративної структури М. С. Грушевський розповів у своїй «Історії України — Руси» (Т. 3.— С. 268—274; Т. 5.— С. 385—398). Див. також: Голубинский Е. История русской церкви.— М., 1990.— Т. 2, первая половина тома.— С. 31—97.

*** Юрій (Болеслав) Тройденевич, галицько-волинський князь (1323—1340), син мазовецького князя Тройдена та Марії, дочки Юрія Львовича.

¹⁰ Рус. пет. библ. [Русская историческая библиотека: памятники древнерусского канонического права].— Т. 6.— С. 125.

**** Литовська митрополія з центром у м. Новогрудок відома з 1317 р.

Таким чином на протязі XIV в. термін «Малої Росії» не встиг відповідно стверднути і викристалізуватись, а в XV віці й зовсім зник з видовні, тому, що ерархічний зв'язок між обома митрополіями («Малої» і «всеї Руси») розірвався — спочатку через розрив ерархічного зв'язку з царгородським патріархатом з боку західної митрополії, а потім так само і східної. Митрополити східні і західні, ігноруючи один одного, однаково титулювали себе митрополитами «київськими і всеї Руси»*, і з тим, виявляючи свою ерархічну основу, виходить з уживання взагалі й термін «Малої Росії».

Випливає він наново, коли київським митрополитам прийшлося зав'язати зносини з московським правительством, головню задля грошевих і всяких інших підмог з московського скарбу. З огляду, що московські митрополити, а потім патріархи писались титулом «всеї Руси», київським митрополитам незручно було писатись в листах до московського правительства тим титулом, який вони уживали у себе дома — «митрополита київського, галицького і всеї Руси». Уживаючи далі в усіх інших випадках сього титулу, титуловані так своїм правительством, вони в листах до московського правительства починають себе наново титулювати митрополитами «Малої Росії». Так, напр. Петро Могила, титулюючи себе (і так титулований завсіді у себе) митрополитом київським, галицьким і всеї Руси¹¹, в своїх грамотах до московського царя пише себе «митрополитом київським, галицьким і всея Малої Росії»¹². Паралельно сьому з'являється в уживанню і термін «Великої Росії» і навіть «Великороссії» для православних московського патріархату. Київські книжники 1620-х рр., напр., уживають сього терміну, коли приходиться відрізняти свою, зближену до народньої мови і протиставляти її старій слов'янській мові, уживаній в московських виданнях**.

Титулом «Малої Росії» титулював митрополита і боярин Бутурлін, приїхавши до Києва після Переяславської угоди, 16 січня 1654 р.: «Божією милостію великий государь, царь и в. князь Алексей Михайлович всеа Руси самодержец вас, преосвященнаго Селивестра, митрополита киевского, галицкого и всеа Малыя Россіи, и епископа черниговскаго и архимандрита печерскаго и весь освященный собор... велел спросить о вашем о спасенном пребываніи...»¹³. Але митрополит Сильвестр Косів титулує царя в своїх промовах старим офіційним титулом «самодержця всея Руси» і тим чином засвідчує свою непричетність до проголошення його «государем всея Великія і Малыя Руси», що сталося перед тим в Переяславі.

Се й зрозуміло вповні. Митрополит Сильвестр не брав ніякої участі в переговорах з Москвою про перехід України під царську руку і всяко відгребався від якої-небудь причетності до сеї справи. В його очах вона, очевидно, була небажаною і небезпечною політичною авантюрою. Будучи ерархом могилянського типу, він і по складу своїх понять і з огляду на свою позицію не міг квапитись на се. Подібно, як і Могила, він високо цинив правительственну санкцію, одержану православною церквою від короля Володислава і пильнуючи високо тримати канонічний престиж своєї ерархічної влади, з другого боку вважав потрібним держатись кріпкої лояльності супроти польської корони і не брати ніякої участі в яких-небудь двозначних і явно ворожих виступах супроти неї. І він, і взагалі ерархічні верхи ки-

* Матеріал про західну митрополію М. С. Грушевський детально виклав у т. 5 своєї «Історії України—Руси», до якої він і відсилає тут читачів журналу «Україна».

¹¹ Див., напр., у збірці Голубева «П. Могила». — Т. I. — дод. 85 і далші.

¹² Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 29, 65, 70, 79 і ин.

** Автор має на увазі передмову до «Тріодіона» 1627 р., де, зокрема, вказується: «Сему да не пререкут Великоросси, Болгары и Срѣби и прочіи подобніи нам в православіи».

¹³ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 254.

ївські весь час стояли осторонь від козацького повстання, нічим не підчеркуючи своєї солідарності з ним. І коли тепер козацька політика вступала в нову фазу — повного розриву з польською короною і з'єднання з московським царством, се, кажу, була в його очах тільки прикра авантюра, яка ставила митрополію і його самого в дуже трудне становище. Справді, можна вірити оповіданням свідків Киян, що митрополит і духовенство, стрічаючи московських послів у Києві «за слізми світу не бачили, а митрополит від жалю аж обумерав»¹⁴.

Чим би не скінчилась справа прилучення козацької України до Московщини, воно грозило розірвати митрополію і ставило перед київськими митрополітськими кругами прикру ділему: або зістатись при Москві й стратити зв'язок з західноукраїнськими і білоруськими землями, які зіставались в володінню Річі Посполитої, або покинути Київ і зріктись східних українських епархій, які зіставались під гетьманським рейментом. Коли московські послы, приїхавши до Києва, поручили митрополитови прислати до присяги цареві своїх людей, він, і так само печерський архимандрит, рішучо сього відмовили, толкуючись тим, що се могло викликати репресії польсько-литовського правительства против православних тамошніх епархій. Коли московські воеводи хотіли зайняти церковні ґрунти під київську кріпость і відзивались до лояльності митрополита, він рішучо відмежувався від усяких зв'язків з московською зверхністю. Він заявив, що під царську руку не просився, посольств від духовенства про се не посилав, «живе з духовенством сам собою, під нічиєю властю», був підданим королівським, а в будучині під чиєю властю Бог йому звелить, під тою й буде, і зовсім не вірить трівки московської зверхности («почекайте, та й ждїть собі скорого кінця!»)¹⁵.

При таких настроях і такій тактиці, розуміється, митрополит і взагалі ерархічні верхи не могли бути ініціаторами пляну наділити московського царя титулом «государя Малої Росії», себто українських і білоруських земель, які входили в склад київської митрополії того часу. Ся гадка з духовних чи освідомлених з ерархічними традиціями кругів могла в тім часі вийти тільки незалежно від ерархічних українських верхів.

IV

Що проголошуючи царя государем «Малої Руси» українські політики признавали йому право зверхности не тільки на ту «Малу Русь» козацьку, за якою потім ся назва прийнялась пізнійше, а щось більше, — на всі землі київської митрополії, се само собою можна б було думати, знаючи історію сього титулу. Але можна знайти й більш конкретні вказівки про те.

От напр. перед нами промова звісного ніжинського протопопа Максима Филимоновича, проголошена перед царем в вересні 1654 р. Титулюючи його «всея Великої і Малої Росії самодержцем», висловлює він утіху з того приводу, що Бог дав йому гадку, аби він «расточенных сынов русских злохитріем лятцким воедино собрал, разделенных составов воедино тело русского великого княженія совокупил, ...дабы преславное имя русское в Малоросіи уничиженно и гношщем насильствованія лятцкого погребенное воскресил и в первое достоиніе привел». Накликає його не пожалувати праці «ради освобожденія толикого правоверного народу христіанского и земли свойственной Русской» з теперішнього її упадку. Описавши мізерний стан Києва й Чернигова, додає: «что реку о Львовской земли, Подолской, Покутцкой, Подгородской (читай — Подгорской), Полеской, Белоруской и о

¹⁴ Лист протопопа чорнобильського з 22 січня 1654 р., що переказує сі оповідання // Чтенія московські. — 1861. — III.

¹⁵ Акты ЮЗР. — Т. X. — С. 257—258, 389—390.

их широких княжествах, славных городах, в них же при державе в князей русских не токмо многое множество людей русских, но и благочестие яко крин процветаше» і т. д. «На кого тогда вся Малая Русь толикими бедами от супостатов иноверных обложена, ради освобождения все упование свое по Господе Боже возлагает, аще не на ваше царское величество яко дедича, отчича и наследника своего? Вемы бо, вемы, яко многими неисчетными царствы, государства, княжества и землями от щедрыя руки Господни пресветлый престол вашего царского величества почтен есть. Но Малую Русь, истинную землю Рускую, восточное дедичство вашего царского величества, яко изгибшую драхму подобает вашему царскому величеству изыскати, яко заблуждшее овча от зубов жестоких зверей вырвати» і т. д.¹⁶

Тут ясно бачимо, що під назвою «Малоросії», котру цар мав визволити з лядського пановання і взяти під свою руку, українські книжники, що нагородили царя сим титулом, розуміли не тільки козацьку Україну, вже визволену, а всі українські й білоруські землі. Ясно, що в се поняття входить і Західня Україна — Поділе, Галичина, земля Львівська, Покуте, Підгірє (Перемищина в тім), і українсько-білоруське Полісе, а може й Підляше (себто треба читати: Подлеской), і нарешті «Білоруська земля», себто взагалі білоруські й українські землі в. кн. Литовського.

Се й зрозуміло. Великий визвольний український рух 1640—1650-х рр. ставив своїм завданням визволити від лядського пановання не тільки землі українські, а й білоруські, себто всі православні краї Польсько-Литовської держави, зв'язані однією своїх релігійних, культурних і соціальних інтересів, ерархічного зв'язку і спільністю домагань українсько-білоруського демосу. Від перших початків повстання в 1648 р. воно захоплює сусідні білоруські території й ватажки його прикладають всі старання до того, щоб підтримати тутешній рух та зв'язати його з козацьким, і довго ще потім і пізніше білоруські землі зістаються в сфері українських інтересів: ще Дорошенко вимовлює Україні землі «до Немана»¹⁷. Віддаючи Україну під царську руку і сподіваючись з царською помічю довести до краю свою боротьбу з Польщею, гетьман і провідні українські круги могли собі думати, що аж тепер можна буде зібрати всі землі, «де жили руські люде благочестиві і церкви були» безпосередно під гетьманським рейментом, посередно під рукою царя, як верховного протектора України. Наділяючи його титулом «государя Малої Росії», вони мабуть так і мислили, що за помічю Москви можна буде об'єднати землі київської митрополії, прилучити їх до козацької України, і таким чином цар буде їх зверхником, государем Великої й Малої Руси.

Однак зараз же, найближші місяці принесли прикрі розчарування в тих плянах, які українські політики покладали на Москву. Цар не хотів вдоволитись тою ролею, яку йому призначили українці — протектора і сюзерена вільної України, який би підпомагав їй своїм військом, користувався її помічю в своїх потребах, що найвище — побирав з неї титулом свого сюзеренства якусь річну данину і не мішався у внутрішні українські справи. Ні, цар хотів правити на Україні, а ті землі, які спільними силами здобували українські й московські війська, він хотів забирати під свою владу, а не лишати під гетьманським рейментом. Се виявилось дуже скоро, вже в літній кампанії 1654 р. на Білоруси, де козацьке військо під проводом Івана Золотаренка вело діло до того, щоб прилучити здобуті території до Гетьманщини і показати людність, а московське правительство сього не хотіло й між московськими воеводами і козацькою старшиною поча-

¹⁶ Акты ЮЗР.— Т. XIV.— С. 175—178.

¹⁷ Там же.— Т. IX.— С. 167.

лася явна конкуренція, яка часами доводила й до явних колізій¹⁸. Теж саме на другий рік показалося і в спільних козацько-московських операціях під проводом самого гетьмана і боярина Бутурліна в Західній Україні, і гетьман кінець кінцем обірвав тут операції та залишив війну для того, щоб не пустити в тутешні городи московських залог, як того хотіли москалі, а лишити їх свободними від Москви. Так поясняв гетьман шведському королеви¹⁹.

І от у сих обставинах настає нова зміна царського титулу, вже, очевидно, зовсім не з української ініціативи.

V.

З попереднього, думаю, стало досить ясно, що об'єктивних причин для переміни двохчленної форми «Велика і Мала Русь» на трьохчленну — «Велика, Мала і Біла Русь» — властиво не було. Коли з погляду теперішньої термінології може здаватися природним і логічним, що з об'єднанням України з Московщиною з'явився двохчленний титул «Великої і Малої Руси», а з окупацією білоруських земель треба було влучити до титулу і Білу Русь, то в дійсності так не було. «Мала Русь» і «Біла Русь» тоді ще зовсім не значили того, що стали значити пізніше*. Термін «Мала Росія» покривав собою всі українські і білоруські землі, котрі Москва з Україною могли здобути. Коли ж прийшла гадка розбити чи обтяти се понятє Малої Руси, увівши до титулу нове понятє «Білої Руси», то на се мусіли бути особні причини, і здається, що вони вже виступають з попереднього ясно.

Цар проголошує себе в перших днях вересня 1655 р. государем литовським, Білої Руси, волинським і подільським. Се було за місяць після того, як здобуто Вильну і цар в'їхав туди, значить, робилось не в чаду успіху, і мабуть не для того тільки, щоб прикрасити царський титул кількома гучними йменнями. І коли місяць пізніше гетьман власне пише шведському королеви про московські аспірації** на західноукраїнські міста, що змусили його облишити спільні операції з московським військом, то се дає нам зрозуміти, чому московське правительство вважало потрібним підчеркнути, що цар став государем білоруським, волинським і подільським. Не через піддане гетьмана, не з українських рук прийняв сі землі, титулом «Малої Росії», а здобув їх сам, силою зброї, московської й української. Так, я думаю, треба розуміти сей факт, який мав наслідком ту привичну всім нам трьохчленну формулу.

В кн. Литовське, Волинь і Поділе в тіснійшім царським титулі не зістались, але Біла Русь ввійшла до тої трьохчленної формули «трьох руських народностей». Війшла одначе зовсім не як свідство етнографічної свідомості, що хотіла зазначити окремішність сеї третьої руської народності, а для того, щоб підчеркнути політичну особність білоруських земель в кн. Литовського від Гетьманщини. Московське правительство, ставши на сій позиції, добилося виводу козацьких військ з окупованої території, скасування Чауського козацького полку — хотіло так само відібрати й Стародубщину, на тій підставі, що се була теж територія в кн. Литовського, тільки гетьманське правительство її не дало таки. І скінчилось на тім, що під Малою Росією стала розумітись українська Гетьманщина, а під Білою Росією — білоруські землі Горішнього Подніпров'я.

¹⁸ Про се студії О. Терлецького : Козаки на Білій Руси в 1654—1655 рр. // Записки львівські.— Т. XIV і Герасимчука : Виговщина і Гадяцький трактат // Там же.— Т. LXXVII.

¹⁹ Архив ЮЗР.— Ч. III.— Т. 6.— С. 87—88.

* Йдеться про ототожнення цих понять (у майбутньому) з етнічними межами України і Білорусії.

** Тобто проникнення.

Так згодом викристалізувався й сей, такий же, або й ще більше неясний, ніж назва Малої Росії, термін Білої Руси.

VI.

Я не можу тут ширше заставлятися над його історією. Нагадаю тільки, що в XV—XVI вв. назвою Білої Руси на Заході означались північні землі в дуже різних розуміннях — то прикладали сю назву до земель великоруських, то білоруських в нашім розумінню. Великий князь Іван III, фундатор нової московської держави, котрий ще не володів ані кусником Білої Руси в нашім розумінню, називавсь володарем Білої Руси. Офіційна хроніка папської курії, записуючи його посольство і грамоту до папи, принесену 1472 р., так перекладає її вступну фразу: «Великому Сікстови, папі римському, наставникови, Іоан князь Білої Руси чолом б'є»²⁰. Коли навіть прийняти, що не сам в. кн. назвав себе князем Білої Руси, а так його, приміюючи до сучасної географічної термінології, назвали переводчики, все-таки зостається фактом, що тут під Білою Русю розуміється Велика Русь теперішньої термінології²¹. Письменники XVI в. називають Білою Русю то землі нововідібрані Москвою від в. кн. Литовського, себто Смоленщину, то саму Московщину. В наведеній промові Филимоновича під Білою Русю розуміється щось близьке до того, що ми вкладаємо тепер в се понятє. Але в Москві, якраз навпаки, «Білою Русю» тоді залюбки називали Україну. Біла Русь значила у московських книжників руські землі Польсько-Литовської держави, українські і білоруські, «Білорусці» — цивільну, так би сказати, людність, в противставленню до козаків, котрих звали Черкасами, «білоруське письмо» — мову і письмо українське (і білоруське також) і т. ин.²²

І от, коли московське правительство захотіло означити якоюсь окремішною назвою землі горішнього Подніпров'я, воно взяло назву «Білої Руси» в тім розумінню, яке вкладалось в се понятє в книжних кругах українсько-білоруських, і сей ужиток остаточно і вплинув на викристалізування і вишліфування всіх трьох термінів: Великої, Малої й Білої Руси.

Кінець кінцем вони набрали характеру етнографічного, національного, але початок їх був зовсім не етнографічний, і значіння свого вони набрали під впливом чисто політичним. Се й хотів я вяснити у сій своїй статті.

Підготовка тексту до друку
й примітки В. М. РИЧКИ

²⁰ Annales Ecclesiastici ubi desinit card, Baronius auctore Oderico Raynaldo.— X.—Р. 538.— автор цитує грамоту, писану lingua rhutenica, посилаючись на рукопис ватиканського архіву: Magno Sixto Pontifici Romano institutori iohannes dux Albae Russiae percussa manu fronte reverentiam exhidet.

²¹ Сю назву «Білої Руси» пробували пояснити в зв'язку з назвою «Білого царя», як у турецьких і монгольських народів і в самім великоруським народі називавсь московський цар в значінню свобідного, самостійного, в зв'язку з таким уживанням слова «білий» в противставленню до чорного («обілити» — увільнити від податків, «біломістці» — свобідні від податків і т. и.).

²² Напр., білоруським письмом звуться в московськім приказі грамоти Хмельницького і Виговського.— Акты ЮЗР.— Т. III.—С. 599—600; Т. IV.—С. 6; Т. VIII.—С. 303 і т. ин. «Белорусцы из Кіева, Белой Церкви и ин. городов к Черкасам пристают».— Там же.— Т. III.—С. 229, пор. С. 267; Т. III.—С. 277, 278 й ин.